

Szentély és hajó kapcsolódása a kora-román provinciális építészetben

Fehér Krisztina

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Építészmérnöki Kar

Építész Szak

5. évfolyam

konzulens: Daragó László DLA

egyetemi docens

A dolgozat bemutatását a TÁMOP - 4.2.2.B-10/1--2010-0009 "Új
tehetséggondozó programok és kutatások a Műegyetem
tudományos műhelyeiben" című program támogatta.

Budapest, 2013

BEVEZETÉS ÉS KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Franciaország építészet-és művészettörténetének egyik leggyakrabban kutatott korszaka a középkor.

Társadalmi mérföldkövek, építészeti újítások jellemzik, melyek hosszú évszázadokig meghatározták az utókort. Kiemelhetjük a Karoling-kor jelentőségét, a Bencések elterjedését, majd a Cluny és a ciszterci reformot, amely események mérföldköveket jelentettek az építészet, a kultúra és a társadalom berendezkedésében.

Jelen munkának előzménye a 2010-ben készült TDK dolgozatom, amely Franciaország 12. századi templomépítészetének egy kicsiny részletével, a *passage berrichon* kérdésével foglalkozik.¹ Ez a jelenség, illetve építészeti elem az egyhajós templomokban a Diadalív mellett oldalsó átjárókkal is kapcsolatot teremt a hajó és a kórus között. A tanulmány formai jellemzés alapján csoportosítja az emlékeket és felveti az átjárók alkalmazásának lehetséges okait. Ez a dolgozat a *passage berrichon* lényegének tágabb értelmezésével a jelenség eredetének feltárására vállalkozik.

Az első dolgozathoz hasonlóan - ez alkalommal Erasmus tanulmányaim keretein belül- Franciaországban végezhettem a kutatómunkát.

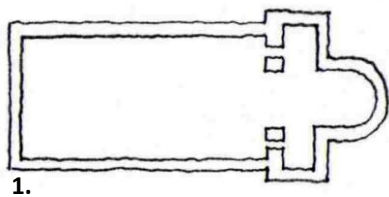
A téma felvetéséért, az anyaggyűjtés megkezdésének lehetőségéért, segítségéért köszönettel tartozom konzulensemnek, Daragó Lászlónak. A témához való kötődésben jelentős szerepe van a dél-burgundiai Centre d'Études des Patrimoines culturels du Charolais-Brionnais által szervezett felmérőtáboroknak, a kutatásban pedig az auxerre-i Centre d'Études Médiévales-nak, amelynek munkájában részt vehettem, ami lehetőséget biztosított a további anyaggyűjtésre. Megköszönöm Laczó Dánielnek a források feldolgozásában nyújtott segítségét.

¹ Fehér Krisztina: *A passage berrichon jelensége*. TDK dolgozat, 2010.

KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS TÉMAMEGJELÖLÉS

Az első TDK dolgozat a *passage berrichonos* templomok főleg alaktani vizsgálatával (forma, arányok, szimmetria, méretek) foglalkozik. A tanulmány alapját képező példák gyűjteménye mutatja, hogy a 12. században igen elterjedt a falusi építészetben ennek az elemnek az alkalmazása. Leggyakrabban Burgundiában, Nyugat-Franciaországban (Poitou-Charente, Pays-de-la-Loire) és a közép-franciaországi egykori Berry tartományban (Centre) találkozunk vele, amelyre az elnevezés is utal.

A *passage berrichon* alkalmazása az építészet három jellegének szempontjából magyarázható.

1. ábra a passage berrichon
sémája

Ezzel a jelenséggel egyhajós templomokban találkozunk, ezért leginkább a provinciális építészetre jellemző. Franciaországban a plébániatemplomok többnyire latinkereszt alaprajzú (egyszerű hajó, keresztház és szentély), négyezeti tornyos épületek. A közösség igényeinek megfelelően a hajó szélessége elérheti akár a 10-12 métert is. A templom ezen részét általában fa mennyezet fedte, aminek nem csak szerkezeti, hanem építészeti okai is voltak. A négyezet, és vele a Diadalív méretei azonban kötöttek (5-6 méter), hiszen a torony súlyának fogadására - és szintén építészeti megfontolásból - mindenképpen boltozatot kellett készíteni. A hajó falai és a Diadalív szélességének különbségében nyílnak az oldalsó átjárók, amelyek ekképpen a szerkezeti rendszerrel szoros összefüggésben állnak. (1. ábra)

A *passage berrichon* szükségszerűségét azonban a tartószerkezet önmagában nem igazolja, hiszen arra is találunk példát, hogy a Diadalív és a hajó közötti falat nem nyitották meg. Az átjárók tehát a templom használatában is szerepet játszanak. Alkalmazásukban a liturgia azon jellege látszik igazolódni, hogy a papok kiemelt jogokkal rendelkeztek a hívekkel szemben, ilyen többek között a Diadalív átlépése. Ezt

támasztja alá, hogy az oldalsó átjárók gyakran alárendelt helyzetben vagy feltűnően kis méretekkel valósulnak meg a Diadalívhez képest. Figyelemre méltó ezek mellett az átjárók hármas formája, amely szimbolikus és esztétikai minőséget hordoz.

A téma először 1909-ben jelent meg a francia építészettörténeti szakirodalomban.² FRANÇOIS DESHOULIÈRES művészettörténész definiálja a jelenséget és bevezeti -a későbbiekben többször vitatott *berrichon* elnevezést. Eszerint az átjárókat Berry templomainak jellegzetességeként írja le, amit a tartományban jelentkező nagyszámú elterjedéssel indokol. Meglátása szerint a jelenség a háromhajós templomok helyi provinciális építészetbe való redukálódásának következményei: egyhajós térből is három átjárón át jutni a keresztházba és kórusba.

RENÉ CROZET, a poitiers-i egyetem professzora, 1930-ban Berry román kori művészetéről szóló könyvében ír a *passage berrichonos* templomok csoportjáról.³ Deshoulières-rel egyetértésben a jelenséget szintén ehhez a régióhoz köti. Ezt a példák pontos összegyűjtésével és felsorolásával támasztja alá. A második leggyakoribb elterjedési területként Burgundiát jelöli meg leszögezve, hogy az ottani példák más jellegűek. A hajó és a szentély *passage berrichonos* határolását a hívek és a papság érezhető elkülönítéseként magyarázza. Ennek a két résznek a kontrasztja emellett más módon is érzékelhető, ami egész Franciaország provinciális templomépítészetére jellemző. A keleti rész összetett, bonyolult tér - és tartószerkezeti rendszerű, boltozatokban és plasztikában gazdag. Ezzel szemben a hajó egyterű, boltozatlan, dísztelen és esetenként könnyű szerkezetekből épült. Ebből az ellentétből a hívek *kívülállósága* érezhető ki, amelyet a két térrész határolófala is hangsúlyoz. Berryben a szerkezet vázas rendszerű, az átjárókat és a Diadalívet a négyezet pillérei választják el. A torony megtámasztását a hajó tere felé álló erőteljes támpillérek biztosítják, amely mint *külső fal* jelenik meg nyugati irányból

2.

3.

2. ábra passage berrichon
Berryben (Bommiers)

3. ábra passage
berrichon Burgundiában
(Champlecy)

² F. Deshoulières: "Les églises romanes du Berry, caractères indigènes et pénétration étrangère", Bulletin Monumental, 1909.

³ René Crozet: *L'art roman en Berry*. Paris, 1930.

szemlélve (2. ábra). Burgundiában ezzel szemben falas rendszer van, amelyben a hajó és a kórus közé ajtókként vágják az átjárókat. A fal tömör felülete adja a hajóban az *elhatároltság* érzését (3. ábra).

A témában talán legalaposabb mű a német VOLKER KONERDING könyve, amely egész Franciaország területén vizsgálja a *passage*-os templomokat.⁴ A szerző megkérdőjelezi a *berrichon* jelző jogosságát, amit azzal indokol, hogy a jelenség más területeken is jelen van. Az eddigiektől elérő nézőpontból vizsgálja a témát. A templomok térrendszerét nem úgy tekinti, mint hajó és keresztház által alkotott latinkereszt alaprajzú tömeget, arra hivatkozva, hogy sok esetben a keresztház hangsúlytalanná válik a különböző szentélyzáródások következtében. Ezért négyezetről sem beszél, amely a hajó és a rá merőleges tengelyű keresztház metszete lenne. Vitatkozik Deshoulière azon tételével is, hogy a jelenség csupán a kis léptékű templomok redukciós formája lenne. Vizsgálati szempontja szerint ezeket a templomokat úgy kell értelmezni, mint egyterű hajó és a térbe állított torony áthatását, ahol a torony alatti kitüntetett, boltozott rész *baldachin-térként* előzi meg az apszist. A tornyot ekképpen önállónak tekinti, mint a templom terébe beálló testet. A *passagenkirche* -t tehát sajátos épülettípusként értékeli a román kori művészetben.

JACQUES MALLET művészettörténész 1982-ben írt cikkében Anjou *passage*-os körüljárós apátságait tanulmányozza.⁵ Konerdingre hivatkozva ő is eltekint a földrajzi jelző használatától. A kolostortemplomokban alkalmazott átjárók asszimmetriájából kiindulva megállapítja, hogy a templombelső kialakítása szorosan összefügg a külső kontextussal: a kisebbik átjáró a kolostori épületek felőli oldalon található, míg a nagyobbik a híveket fogadó oldalon.

Ezek után kisebb említésekkel, más témák alátámasztásaként és konkrét példák elemzése kapcsán találkozunk a témával a francia szakszövegekben.⁶ A kutatók megegyeznek abban, hogy az átjárók szorosan összefüggnek a templom használatával. ELIANE VERGNOLLE Mesunes 11. századi templomának leírása kapcsán jól megragadja a *passage*-os templomok lényegét: *a 11. századtól létező gyakori építészeti probléma* olyan

⁴ V. Konering, *Die "Passagenkirche", Ein Bautyp der romanischen Baukunst in Frankreich*, Berlin-New-York, 1976.

⁵ Jacques Mallet, *"Le type d'église à passages en Anjou, Essai d'interprétation"*. Cahier de Civilisation Médiévale, 1982.

⁶ Például Nicolas Reveyron is kiemeli a *passage*-ok szerepét a kolostortemplomok és a környezetük közötti intenzív kapcsolat megnyilvánulásában. N. Reveyron: „*Architecture, liturgie et organisation de l'espace ecclésial*”. Cahiers de Saint-Michel de Cuxa, XXXIV, 2003, 161-177. oldal.

egyhajós templomok esetében, amelyekhez négyezeti torony, keresztház és összetettebb szentély tartozik.⁷ A torony tartószerkezetének a széles hajóhoz való kapcsolódása kulcskérdés, amire változatos megoldásokat alkalmaztak, amelyeknek közös vonása a *passage berrichon*.

A 2010-ben végzett gyűjtőmunka⁸ és a források alapján valóban felmerül a kérdés, hogy Burgundiában vagy Berryben találkozunk-e nagyobb számban ilyen emlékekkel. Az sem látszik megalapozottnak, hogy a jelenség eredete Franciaország középső részén keresendő. Ennek ellenére jelen dolgozat a hagyományos elnevezést alkalmazza azokra a példákra, amelyek a 11-12. századi Franciaországból származnak. A lehetséges előképek keresése érdekében azonban kiterjeszti a fogalmat és kétféle építészeti helyzetre adott válaszként értékeli.

Ez a két szituáció vagy nézőpont nem zárja ki egymást, a legtöbb templomban egyszerre jelentkezik, de külön-külön is vizsgálni kell őket. Az egyik megközelítés szerint az *egyhajós templomot négyezeti toronnyal látják el*. A másik szerint összetett térszervezésű *háromrészes kórushoz egyterű hajó csatlakozik*. Ez a téri konfliktus a már említett kontraszt részeként is felfogható, ami a templom keleti és nyugati része között érzékelhető. A szentély kőből épült, gazdagon díszített (oszlopfejezetek, nyíláskeretezések, stb.), tervezett hierarchikus rendszerű téri és boltozati kompozíció. A hajó ezzel szemben tagolatlan, egyszerű tér, amelyet kevésbé időtálló szerkezetekkel határoltak. Elképzelhetjük, hogy a szentély építését minden esetben előtérbe helyezték, mind finanszírozási szempontból, mind időben. A hit öröklétének és a földi helytartók üdvösségének kifejezése érdekében állandóságra és tartósságra törekedtek. Lehetséges, hogy ennek elkészültével kevesebb energiát fordítottak a mind eszmei, mind gyakorlati értelemben alárendeltebb hajó megépítésére.

Franciaországban általában a hármas szentélyzáródás jellemző. Mindhárom szentély félköríves záródású. A lombard bazilikatípusnak ehhez a jellegéhez Franciaországban keresztház társul. A bencés építészetben a növekedő szerzetesi létszámnak megfelelően a kórus fokozatosan megnyúlik és három hajóssá bővül. Ez a

⁷ Eliane Vergnolle: *L'art monumentale de la France romane. Le XIe siècle*. The Pindar Press, London, 2000. 392. oldal.

⁸ Fehér Krisztina: *A passage berrichon jelensége*. TDK dolgozat, 2010.

forma Cluny II templomának hatására terjedt el a 10. század második felében. Ennek fontosságát az is mutatja, hogy gyakran a kisebb, egyhajós templomok szentélye is követi ezt a sémát. A zarándoklatok megnövekedése a 11. század végén újabb építési hullámot indít el, amelynek legfontosabb eredménye a francia szentély megszületése. Cluny III ez esetben is típusalkotó főtemploma az új forma legtökéletesebb és leghatalmasabb megjelenítője. Mindkét szentélytípust alkalmazzák a provinciális építészetben is, ahol az alapvetően hármas tagolású keleti építményhez egyterű hajót építenek. E két rész elválasztó és összekötő eleme a *passage berrichon*.

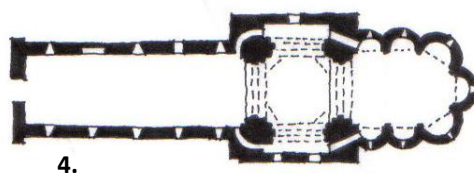
A dolgozat a fellelhető legkorábbi példák keresésével és vizsgálatával vállalkozik a jelenség eredetének keresésére. Időben és térben minél inkább távolodva a 12. századi Franciaországtól, a fogalom egyre tágabb értelmezésére nyílik lehetőség. A 10-11. századi Franciaország példái után a legközelebbinek tűnő lombard emlékek, majd az ennél távolabbi és lazább kapcsolatokra utaló épületek leírása következik.

FRANCIAORSZÁGBAN

A *passage berrichon* három elterjedési területe Nyugat-Franciaország, Közép-Franciaország és Burgundia. Mindhárom területen találunk egy-egy korai, 10-11. századi példát, azonban ezek nem képeznek egységes csoportot, inkább egymástól függetlenül kialakuló szórványemlékeként tekinthetünk rájuk.

SZÓRVÁNYEMLÉKEK

A nyugat-fanciaországi PUYPÉROUX Szent Gilles templomának építéstörténete több szakaszból áll. Szent Gilles a 7. században végezte térítő tevékenységét gall földön és Provence-ban. Puypéroux-hoz a legendás kalapács és az ottani csodás forrás története miatt kapcsolódik⁹. Ennek vízával a szent ember betegségeket gyógyított és szárazság idején megittatta a szomszédokat.¹⁰ A templom *cella septichora* típusú szentélye e kultikus forrás fölé épülhetett a Karoling-korban. Ezt támasztja alá, hogy leírások alapján a később idetelepülő bencések egy már meglévő épületet alakítanak át.¹¹ Egy 1170-es pápai bulla szerint a templom *az egyik legrégebbi, amit remete térítők építettek a gall sivatagban*.¹² A szerzetesek akkor alapíthattak itt kolostort, amikor Szent Gilles földi maradványait ünnepélyesen ideszállították Provence-ból. A hétkaréjos szentélyt¹³ keskeny keresztházzal és toronnyal bővítették (4.ábra).

4.

5.

6.

4.ábra Puypéroux, Saint-Gilles alaprajza

5. ábra Puypéroux, Saint-Gilles az 1892-es újjáépítése előtt és után **6. ábra**

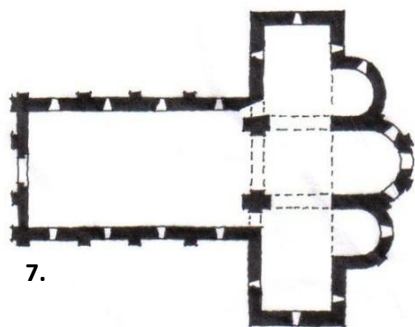
⁹ Szent Gilles Nyugat-Franciaország felé indult, hogy felszenteljen egy kolostort, de út közben eltévedt. Istentől kért eligazítást. Elhajította kalapácsát mondván: ahol a kalapács leesik, egy kolostor emelkedik. A kalapács Puypéroux-ra esett. Később, eredeti úticéljától visszaindulva, Szent Gilles segített Szent Côme-nak templomot építeni. Eközben beteg lett, Szent Côme pedig meggyógyította. Újra útnak indulván azt mondta Côme-nak: a szárazság idején majd kérjen tőle vizet Puypéroux-ban. (Dorat, 1961. 62. o, a szerző fordítása)

¹⁰ Charles Dorat: *Angoumois Roman*. Zodiaque, La nuit des temps. 1961. 60-61. oldal.

¹¹ Dorat, 1961. 62. oldal

¹² Dorat, 1961. 62. oldal, a szerző fordítása.

¹³ A területen (Charente) gyakori a hét-vagy ötkaréjos szentélykialakítás.

7.

8.

9.

7. ábra Meusnes, Saint-Pierre-ès-Liens alaprajza

8. ábra Meusnes passage-berrichonja

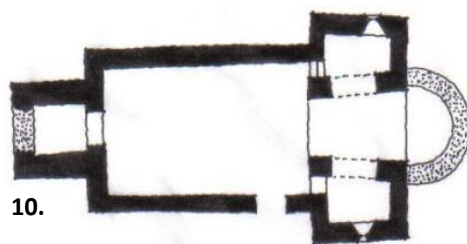
9. ábra Meusnes külső nézete

A négyezeti pillérek és a szentély részletképzése a 11. századra jellemző.¹⁴ Ennek a résznek későbbi átépítéséről nem számolnak be a források. Ez arra enged következtetni, hogy a pillértestekbe falazott kicsiny oldalsó járatok a 11. században épületek. Ezek az átjárók nem teljesen követik a *passage berrichonos* templomok sémáját. Az átjárókon keresztül irányváltással jutunk el a keresztházba, majd onnan a kápolnakaréjos szentélybe. A templom térszervezése és a nagyméretű négyzet Konerding baldachin-elméletét támogatja. A későbbiekben ezen a területen néhány falusi templom¹⁵ követi Puypéroux elrendezését, de ezekhez az átjárók számára külön melléktereket építenek. Ezekben az esetekben a hajó és a négyzet szélessége megegyezik, vagyis a tartószerkezet szempontjából nem lenne szükség, sőt hely sem az átjárók alkalmazására. A Diadalív elkerülése azonban annyira fontos szempont lehetett, hogy a hajó és a keresztház hónaljához melléktereket ragasztottak. Ezt a térszervezést találjuk Puypéroux-ban is, de itt a tömeg egysége nem bomlik meg, hanem a nagyméretű pillérkötegek rejtik el az átjárókat (5. és 6. ábra).

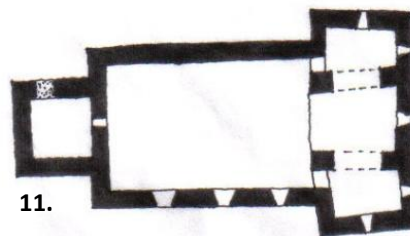
¹⁴ Jean George: *Les églises de France: Charente*. Librairie Letouzey et Ané, Párizs, 1933. 2-3. oldal.

¹⁵ Cherves-Chatelars, Montignac-Charente, Pérignac

A közép-franciaországi MEUSNES templomának elrendezése a berryre jellemző forma egyik legkorábbi megjelenése. A famennyezetes egyhajós templom széles keresztházához keleten három apszis kapcsolódik. A mellékapsziszok szorosan a főapszis mellé épületek (7.ábra). A szentélyzáródás a lombard elrendezést követi, de itt a formához nagyméretű keresztház és négyezeti torony is tartozik (8. és 9. ábra). Az épületplasztika, az alaprajzi rendszer és a nyílások alapján a templom a 11. század 40- 60-as éveiben épült.¹⁶ Berry későbbi példái ugyanezt a formát követik¹⁷. A 12. századra a főapszis tere megnőtt, esetenként többhajóssá vagy körüljáróssá bővült¹⁸.

10.

11.

12.

A burgundiai Baune egyházmegyéjében található SAINT-AUBIN a legkorábbi a szórványemlékek közül. Az egyhajós, nyugati és négyezeti tornyos templom kórusa két szintes, amely nagyon ritka a kora-román építészetben. A földszinti alaprajz a korszak egyhajós templomainak megszokott sémája. A jelenlegi 15. századi apszis alatt feltárták az eredeti félköríves szentély alapfalait (10.ábra)¹⁹. A kórus mindkét szintjén Diadalív és oldalsó átjárók nyílnak a keleti részek felé (11. és 13. ábra). Az emeletre vezető eredeti lépcsőnek nincs nyoma. (Ma külső lépcsőt használnak.) Lehetséges, hogy a hajó oldalai mentén falépcsők vezettek a felső oldalsó átjárókon keresztül a kápolnába. A nyugati toronyszerű építmény is kétszintes, amelynek emeletére észak felől, egy mára már elpusztult épületből közvetlenül lehetett bejutni. Ez a hely kiváltságos lehetett, mert kis ablak, oculus nyílik

10.ábra Saint-Aubin, földszinti alaprajz
11.ábra emeleti alaprajz
 (a pontozott kitöltés bizonytalan szakaszokat jelöl)
12. ábra a templom távlati nézete
13. ábra a keresztház nyugat felé néző metszete
 (a torony 12. századi)

13.

¹⁶ Eliane Vergnolle: *L'art monumentale de la France romane. Le XIe siècle*. The Pindar Press, London, 2000. 389-399. oldal.

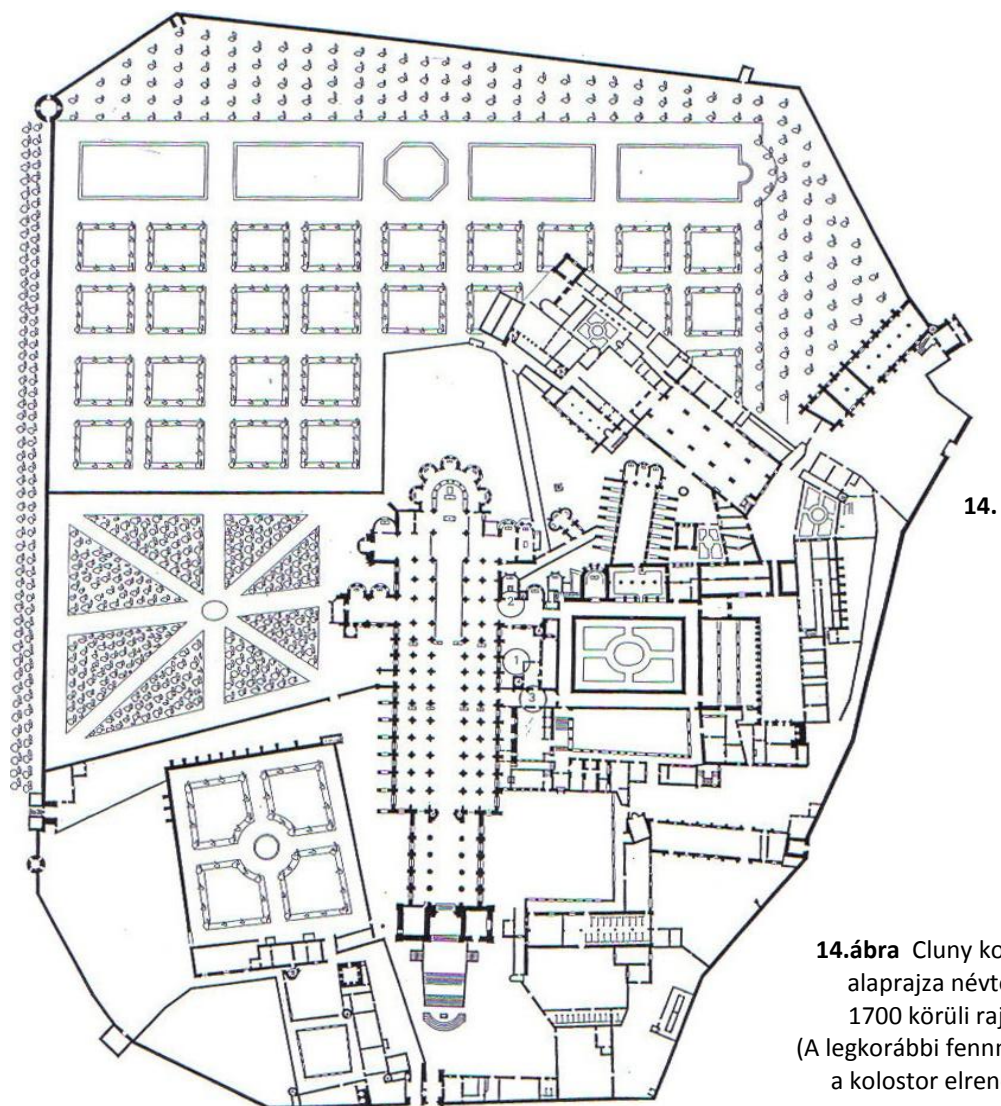
¹⁷ Bommiers, Faverolles-sur-Cher, Ineuil, Lignieres, Saint-Jeanvrin, Le Berthenoux, Loches

¹⁸ Les-Aix-d'Angillon, Fontgombault

¹⁹ Christian Sapin et al: *Bourgogne romane*. Faton, Dijon, 2006. 74. oldal.

a hajó felé, ahonnan látni lehet a szentély felső szintjét. A kétszintes építési mód a Karoling-kor altemplomos példáival hozható rokonságba. A hajó fala *opus spicatum* szerkezetű részeket tartalmaz, amely szintén a Karoling-kori építésre jellemző. Ezek alapján a templom építése a 10. század végére tehető.²⁰ A templomban nincsenek ereklyék, amik a több kápolnát vagy az emeleti szentélyeket magyarázhatnák. Elképzelhető, hogy a kicsiny épület, amit *oratórium*-ként²¹ is említene a források, a baune-i Notre-Dame Mennybemeneteli körmeneteinek stációtemploma volt.²² A 12. század után a torony és a szentély átépült, de a kórus és a hajó eredeti, 10. századi formában maradt meg.

CLUNY CSOPORTJA

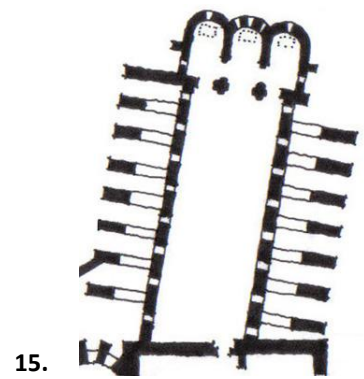
14.ábra Cluny kolostorának alaprajza névtelen szerző 1700 körüli rajza alapján. (A legkorábbi fennmaradt rajz a kolostor elrendezéséről.)

²⁰ Christian Sapin: *La Bourgogne préromane*. Picard, Párizs, 1986. 137-140. oldal.

²¹ Oratórium olyan imahelyet is jelent a korszakban, amely más templomhoz tartozik.

²² 1147-es említés alapján (Sapin, 2006.)

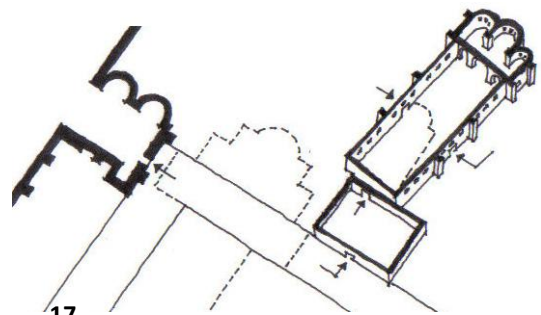
Cluny jelentősége már a kora-román korban is vitathatatlan. A kolostor elrendezése a francia építészettörténet napjainkban is kutatott kérdése. A legbiztosabban az együttes 18. század végi felparcellázása és pusztulása előtt, 1700 körül készült rajzra (14. ábra) támaszkodhatunk. Ezen láthatjuk az apátságtól délre fekvő MÁRIA-KÁPOLNA épületét, amelyet a KÓRHÁZ KÁPOLNÁJAKÉNT is említene a források (15. ábra). (A beteg szerzetesek háza a főtemplomtól délkeletre fekvő épületegyüttes volt.) A kápolnának a főtemplomhoz hasonlóan több periódusa ismert. Az első változat Cluny II-vel egyidős. Ez egyhajós félköríves apszisban záródó kis épület volt.²³ A Hugo de Semur apát által szervezett nagyszabású átépítések során 1085-ben a kápolna is új formát öltött.²⁴ A hajó terét megnyújtották, amely csaknem 40 méter hosszúságú és keresztház nélküli hármasszentélyzáródású lett. (Az új kápolna hossz tengelye kissé elfordult a többi épületéhez képest, ami azzal magyarázható, hogy másképp nem fért volna el a káptalanterem és a kórház között.²⁵) A rajzon jól látható az apszisokat megelőző térbe állított két pillér, amelyek valószínűleg tornyot támasztottak alá (16. ábra). Az épület a kolostor káptalanterméből nyílt. Ezen kívül a használat és a helyszínrajz alapján valószínű, hogy oldalról is voltak bejáratai a kórház felől és a temető felé. Cluny első szokásrendje, a *Liber Tramitis*²⁶ ugyanis rögzíti, hogy a kápolna a beteg szerzetesek számára tette lehetővé a liturgiában való részvételt.²⁷ Később a halotti

15.

16.

17.

15. ábra Cluny Mária-kápolnájának kinagyított alaprajza

16. ábra Cluny III épületegyüttesének rekonstruált tömegmodellje (középen a Mária-kápolna, tőle balra a kórház épületei) (Cluny, Musée d'art et d'archéologie, a szerző felvétele)

17. ábra a Mária-kápolna lehetséges térbeli rekonstrukciója a használati forgalom jelölésével (szaggatott vonallal látszik Cluny II temploma és a kápolna első periódusa).

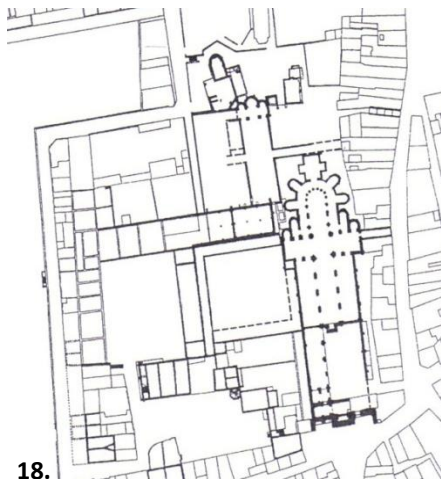
²³ A hajó kb. 10 méter hosszú és 6,5 méter széles volt. Ezek az adatok megegyeznek a falusi templomok méreteivel.

²⁴ Susan Boynton, Isabelle Cohelin: *Du cœur de la nuit à la fin du jour*. Brepols, Turnhout, 2005. 239. oldal.

²⁵ Christian Père: *Arch-I-Tech 2010, Collection Archéovision, Volume 5*. Ausonius Éditions, Bordeaux, 2011. 209. oldal.

²⁶ 1030 körül, Szent Odilon apát idejében íródott szokásrend. (Père, 2011. 208. o)

²⁷ A beteg barátokat megkérték, hogy habár a napi tanításon nem vesznek részt, helyezkedjenek el a Mária-kápolnában a bejáratához közel, hogy hallják az Evangélium felolvasását és értelmezését. Később a Mária-kápolnában végezték a halotti szertartásokat is. (Boynton, 2005.)

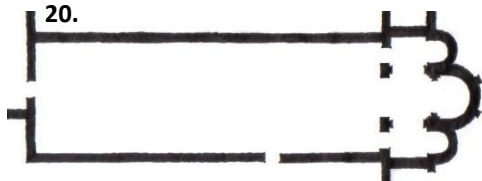
18.

19.

20.

21.

18. ábra La Charité-sur-Loire helyszínrajza

19. és 20. ábra a Saint-Laurent-kápolna maradványai

21. ábra a Saint-Laurent-kápolna alaprajza

szertartásokat is itt végezték.²⁸ A Cluny kongregáció kolostoraiban nagy számban találkozunk ugyanilyen helyzetű, a káptalanteremhez kapcsolódó Mária-kápolnákkal.²⁹ Ezek közül azonban csak La Charité-sur-Loire kápolnája követi a *passage berrichon*hoz köthető alaprajzi formát.

LA CHARITÉ-SUR LOIRE, SAINT- LAURENT-KÁPOLNA

Az alapítási oklevél szerint La Charité-sur-Loire 1059-ben lett Cluny leánykolostora. Bizonytalanabb források szerint ezt megelőzően is állt a helyszínen egy 700 körül épült, Máriának szentelt zárándoktemplom³⁰, amely a későbbi Prieuré Notre-Dame apátság elődjének tekinthető. A kolostor káptalanterméhez kapcsolódó kápolnát (a cluny-i Sta-Mariával megegyező helyzetben) (**18. ábra**) Saint-Laurent-nak szentelték, de előfordul, hogy az ÖSSZES SZENT TEMPLOMAKÉNT említik³¹.

Mint Cluny első számú, legkiemeltebb filiáját, Charité kolostorát is hadi célokra hasznosították a 18. században, később pedig útépités miatt végeztek rombolásokat a templomokon. Ma csupán a kápolna alapfalai tekinthetők meg (**19. és 20. ábra**), ezek azonban jól mutatják a több mint 50 méter hosszú épület alaprajzi rendszerét: a cluny-i kápolnához

²⁸ CAROLYN MARINO MALONE figyelemremélő használati párhuzamot von a Cluny Mária-kápolna és a dijoni Saint-Bénigne egykori Mária-rotundája között: mindkettőben halotti liturgiát végeztek. (Boynton, 2005. 221-250. o) CHRISTIAN SAPIN ezt formát egészen a jeruzsálemi Szent-Sír-rotundáig vezeti vissza. (Christian Sapin: *L'origine des rotondes mariales des IXe-XIe siècle et le cas de Saint-Germain-d'Auxerre*. in D. Iogna-Prat et al: *Marie. Le culte de la Vierge dans la Société médiévale*. Párizs, 1996.)

²⁹ La Charité-sur-Loire, Charlieu, Fontdouce, Souvigny, Saint-Martin-des-Champs, Nogent-le-Rotrou, Fontevraud, Saint-Benoit-sur-Loire, Saint-Bénigne de Dijon, La Chaise-Dieu

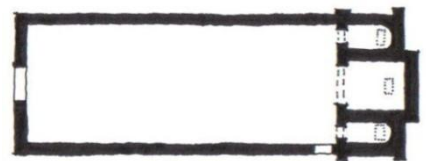
³⁰ A Vézelay és Bourges közötti zárándokúton lévő szent helyet 1059-ben adományozták Cluny apátságának. Nevét (Charité= odaadás, adakozás, segítőkészség) valószínűleg Hugo de Semur apáttól kapta. (Chantal Arnaud: *Les églises de l'ancien diocèse d'Auxerre*. Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne, Auxerre, 2009. 698-701. oldal.)

³¹ A 17. század végén íródott *l'Histoire Chronologique du Prieuré de La Charité-sur-Loyre* szerint. (Arnaud, 2009. 721.o)

hasonlóan az egyhajós hosszházat és a háromapszisos kórust két térbe állított oszlop választotta el (21. ábra). Ez alapján az épületet toronnyal képzelhetjük el. A maradványokból tisztán látszik, hogy a kápolnának oldalról is nyíltak bejáratai, amit Cluny esetében is feltételezünk. A megegyező kialakítás és helyzet alapján arra következtethetünk, hogy a Saint-Laurent kápolna a Sta-Mariával megegyező funkciót töltött be a kolostor együttesében. A falazástechnika, az építőkövek megmunkálása és az épületplasztika alapján bizonyosnak látszik, hogy a kápolna a főtemplom első építési periódusához tartozik (Charité I³²). Az apátság első formájában az 1059-es alapítástól az 1088-as átépítésekig működhetett. Az építést tehát körülbelül a 11. század harmadik negyedére becsülhetjük³³ (ezek szerint nagyjából 1075-re lezajlott). A charitéi Saint-Laurent tehát igen valószínűleg legalább 10 évvel korábbi a cluny-i Mária-kápolnánál. Lehetséges, hogy a Clunyben 1085-88-ban kezdődő korszerűsítéskor a kápolna átépítéséhez a Charitében már létező mintát vették alapul és a kolostoregyüttesek melléktemplomainak *passage*-os mintája itt született meg.

CLUNY SAINT MAÏEUL PLÉBÁNIATEMPLOMA

A három átjárós szentélykialakítás előzményének tekinthető Cluny laikus közösségének Saint-Maïeul temploma³⁴. A falu első plébániája, a kolostor falain kívül, észak-nyugaton a Saint-Maïeul erődtorony és a köztemető mellett állt. 1798-ban lerombolták, azonban a hajó teljes magasságú északi fala egy későbbi fazekasműhely oldalfalaként fennmaradt. A régészeti feltárások során napvilágra került a templom teljes alaprajza: a 27x10 méteres egyterű hajóhoz három részes szentély kapcsolódik. A főapszis négyzetes alaprajzú, a mellékapszisok félköríves záródásúak, kívülről egyeneszáródású tömegbe foglalva (22. ábra). Mindhárom részben megtalálták az oltár maradványait.³⁵ A méretek alapján a charitéi Saint-Laurent

22.

23.

22. ábra Saint-Maïeul templom alaprajza

23. ábra opus spicatum Vézelayben (a szerző felvétele)

³² Charité I kórusa a Cluny II-es formát követte: többhajós, fő-és négy mellékapszisos nyújtott szentély. A 11. század végi cluny-i átépítések hatására alakítják át körüljárós típusúvá 1088-ban. (Sapin, 2006. 241.o)

³³ Chantal Arnaud: *Les églises de l'ancien diocèse d'Auxerre*. Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne, Auxerre, 2009. 721-722. oldal.

³⁴ Saint Maïeul 954-994-ig Cluny negyedik apátja volt.

³⁵ Nicolas Reveyron et al.: *1004-2004 un millénaire à Paray-le-Monial: troisième colloque international*. Amis de la Basilique romane de Paray-le-Monial, Paray-le-Monial, 2006 126-128. oldal.

és a cluny-i Mária-kápolnához hasonló templom lehetett. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy hasonló liturgiát folytattak benne a falu közössége számára. Ezen kívül a szerzetesek körmenetinek fontos állomása volt.³⁶ A valószínűleg boltozott szentély kialakítása (keskeny terek, közöttük nincs átjárás) a 10. századra utal.³⁷ A hajó megmaradt északi fala *opus spicatum* szerkezetű részeket tartalmaz. Ez az antik falazástechnika - amelyet már Saint-Aubin templománál is említettünk - az ezredforduló környékén, körülbelül a 11. századig jellemző Burgundia építészetében. Ilyen részleteket találunk Cluny II keleti falaiban³⁸, Vézelay kolostorának első periódusában vagy Tournus szentélyének sugárkápolnáin (23. ábra)³⁹.

A források szerint először Keresztelő Szent Jánosnak ajánlott templomot Maïeul 994-es halálakor nevezhették át a szent apát tiszteletére. A plébánia tehát 1000 előtt épülhetett.⁴⁰ Annak ellenére, hogy ez az alaprajz nem követi a klasszikus átjárós elrendezést, abból a szempontból figyelembe vehetjük, hogy a szentély három részes teréhez egyszerű hajó kapcsolódik. Ha ezt a sémát *négyezeti helyzetű* toronnyal bővítjük, akkor a Saint-Laurent-kápolna rendszeréhez jutunk.

CLUNY HATÁSA

A forma a 12. században a kongregáció növekedésével egyre távolabbi leányolastorokba is eljutott. *Passage*-os elemet találunk például a párizsi filia, Saint-Martin-des-Champs templomában. Ezen kívül az ország határain kívül is megjelenik a forma: Angliában Lewes Mária-kápolnájában; az Ibériai- félszigeten San Salvator de Oña apátságában, és Lombardiában Polirone Mária-kápolnájában.⁴¹

³⁶ Az 1027-1040 között rögzített szokások szerint a szerzetesek Saint Maïeul napján felmentek a domb tetején álló templomhoz és az ott nyugvó halottaknak énekeltek. Szintén a templomhoz járultak Virágvasárnapkor, Karácsonykor és Mennybemenetel ünnepén. (Reveyron,2006.)

³⁷ Reveyron,2006.126-129.o

³⁸ Reveyron,2006.128.o

³⁹ további példák: Prayes, Saint-Clément-sur-Guye, Saint-Martin-de-Mellecey, Dennevy

⁴⁰ Reveyron,2006.126. o

⁴¹ Neil Stratford: *Cluny 910-2010. Onze siècle de rayonnement*. Éditions du Patrimoine Centre des Monuments Nationaux,Párizs, 2010.

Cluny formáit nem csak a leánykolostorok vették át, hanem az egész építészetben elterjedtek. A térszervezés fejlődése mellett Cluny III hatására az általánosan használt szerkezetek is átalakultak, úgy, mint a csúcsíves boltozat, a bordás boltozat, vagy a támív. Az anyakolostor hatalmát az is mutatja, hogy a 12. század elején az ország egész területén előírták a templomok korszerűsítését, ha ott megnőtt a szerzetesek száma.⁴² Habár a vizsgált szórványemlékek (Puypéroux, Meusnes, Saint-Aubin) korábban épültek, mint a Mária-kápolna vagy La Charité-sur-Loire Saint-Laurent-ja, az átjárós forma elterjesztésében valószínűleg Cluny befolyása játszhatta a legnagyobb szerepet. A kolostori kápolnák mérete éppen a falusi templomokéval egyezik meg, amelyek így átvehették a hajó és a kórus kapcsolódásának *passage*-os megoldását.

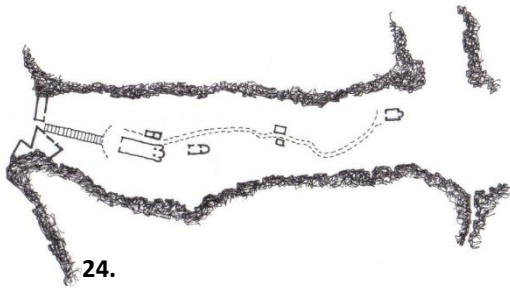
Emellett Franciaországban az átjárós forma minden esetben a négyezet fölötti (vagy olyan helyzetben lévő) torony szerkezetével hozható összefüggésbe. A terület templomépítészetében fontos szempont a szentélyrész gazdag megformálása: összetett térrendszer, igényes épületszobrászat, hierarchikus szerkezet és kívülről lépcsős tömeg, amelyet a torony koronáz meg. Nem meglepő tehát, ha ennek a kiemelt résznek-amely fő- és mellékapsziskok kompozíciója- a hajó felőli *kapuja* gyakran hármassal jelenik meg: egy fő- és két mellékkapuvál. A torony szerepe tehát igen jelentős Franciában. A négyezeti tornyok mind a rangos, mind a provinciális templomok szerkezetének szerves részét képezik. A torony igényének megjelenése a harangozással függ össze.⁴³ A torony ezen kívül erőt, védelmet is szimbolizál. Ilyen reprezentációs és gyakran csakugyan védelmi igényeket a nyugati toronypár elégít ki, amely a városkapuk pilonmotívumát követi. Az egyház hatalmát hirdető magasbatörő tornyokat továbbá az olasz városok lakótornyaihoz is hasonlíthatjuk. Itáliában a tornyok előképének a ravennai példák tekinthetők (San Appolinare in Classe, 6. század).⁴⁴ Ezeken és a későbbi itáliai, ekképpen a lombard példákon is megfigyelhető, hogy a torony mindig független a templom tömegétől és szerkezetétől. A toronytest süllyedése nincs hatással a templom alakváltozásaira, de oldalsó megtámasztás nélkül könnyebben veszti el stabilitását. A Karoling-kori lombard építészetben találunk néhány olyan példát, amelyeket a francia *passage*-os templomokhoz köthetünk. Itt azonban a keleti részek hármassá tagolódása nem hozható összefüggésbe a torony szerkezetével.

⁴² Charles Dorat: *Angoumois Roman*. Zodiaque, La nuit des temps. 1961. 60-61. oldal.

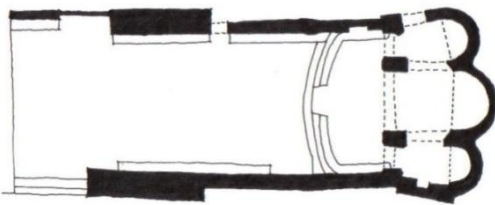
⁴³ Rados Jenő :*A középkori templomtornyok formai kialakulása típusok alkotó országokban* . Franklin, Budapest, 1929. 7. oldal.

⁴⁴ Rados, 1929. 22. o. Más feltételezések szerint a ravennai tornyok csak később, a 9. században épültek.

LOMBARDIÁBAN

24.

25.

26.

24. ábra Olevano sul Tusciano,
Grotta di San Angelo helyszínrajza

25. ábra Olevano sul Tusciano,
Grotta di San Angelo
főtemplomának alaprajza

26. ábra Olevano sul Tusciano,
Grotta di San Angelo
főtemplomának nézete

A Karoling-kori (7-11. század) Lombardia szakrális terei a gallikán liturgiák csoportjába tartozó ambrózián rítus gyakorlásáról tanúskodnak.

A gallikán liturgiák a Rómából induló térítőik által terjesztett miserend és a szír, örmény és bizánci kereskedők révén nyugatra hozott keleti rítusok keveredésével jöttek létre. A felbomlott Nyugat-Római Birodalom területére betelepülő krisztianizálódott barbár népek különösen fogékonyak voltak a liturgia keleti elemeire, amelyek látványosabbá, drámaibbá tették a szertartást (gyakori tömjénezés, gyertyák, tömjéncsomók égetése, képek, költői imák, körmenetek). Ilyen keverékliturgiák terjedtek el Galliában (ó-gall), Hispániában (ó-spanyol, wisigót, mozarab) és Milanó környékén Lombardiában (ambrózián). Ezeken a területeken ennek megfelelően az építészetben is megtaláljuk a keleti szertartásrendre jellemző jegyeket.

Az ambróziánus rítus Szent Ambrus milánói püspök nevéhez fűződik, az ő tiszteletére őrizték meg a keleti elemeket a környék liturgiáiban. Ebben a kultúrában sokkal erősebben jelenik meg a szentek és ereklyék tisztelete. A rómovárosi hagyományt továbbfejlesztve egy templomban több kultusztárgynak vagy személynek is szenteltek kápolnákat az ereklyék oltárköbe falazásával. Ennek megfelelően a szertartások száma is többszöröződött, megjelentek a magánmisék, fogadalmi misék, amelyek eltekintettek az egész közösség részvételétől. A liturgiára individualizmus jellemző. A 6. századtól ismeretes, hogy ezeket akár egyidejűleg is

végezhették. Az ünnepi miséket, amelyeken az egész közösség részt vett, a főoltáron végezték és látványos, az egész templom terét használó vonulásokkal gazdagították.⁴⁵ A templomokban a liturgia elemeihez szír szentélyfejnek megfelelő három részes apszisra volt szükség (az apszis két oldalán protheszisz- és diakonikon-tér). A lombard bazilika tipikus hármasszentélyzáródása ezekre a hagyományokra vezethető vissza.⁴⁶ A lombardok keleti kötődését bizonyítja az is, hogy az ambróziánus liturgia örmény elemet is tartalmaz (a Karácsonyt megelőző hat adventi vasárnap szentsége).⁴⁷

A következőkben bemutatott egyhajós lombard szórványemlékek szentélye is ilyen formákat követ. Az alaprajz hasonlósága ellenére ezek a templomok csak lazán köthetők a francia átjárós formához. Abból a szempontból kell vizsgálnunk őket, hogy a *három keleti tér milyen módon kapcsolódik a nyugati egy térhez*.

Az OLEVANO SUL TUSCIANOban található GROTTA DI SAN ANGELO egyedülálló emlék a lombard építészetben. A természetes barlang belsejébe remeték építettek szentélyeket a 10. században.⁴⁸ Az építmények tudatosan tervezett kompozíciót alkotnak: a barlang belsejébe vezető szent ösvényre fűződnek fel (24. ábra). Az együttes legnagyobb eleme, amely a barlang bejáratának tengelyében nyílik, egyterű hosszaházból és háromrészes szentélyből áll (25. ábra). A három keleti tér, amelyeket a hajó tengelyével párhuzamos dongaboltozatok fednek, oldalirányban is kommunikál egymással. Habár ezeknek a tereknek a bejáratai is három egymás melletti nyílást képeznek, ebben az esetben nem úgy kell ezekre tekintenünk, mint a francia *passage*-okra, amelyek a szerkezeti szerepükön túl a hajó és a kórus elválasztására is szolgálnak. Valószínűbb, hogy itt a keleti rész az ambrózián liturgiának megfelelően követi a *madbah*-formát⁴⁹. A szentélyrész lépcsős megemelése szintén ezt támasztja alá. (26. ábra)

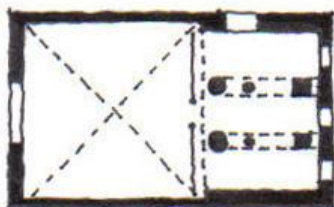
⁴⁵ A liturgia vázlatos rendje: a papság ünnepélyes bevonulása, a templom és az oltár megtömjenezése (keleti elem); a papok körbejárják a templomot és meghintik szenteltvízzel; a papok és a diakónusok arccal leborulnak az oltár elé és bűnbánó imádságokat mondanak; a könyörgéseket kiterjesztett kézzel mondják; ez után következik a bibliai idézet értelmezése, az ambrózián liturgiában megengedett, hogy az adott szent napján annak legendájából olvassanak fel; ez után éneklés következik, majd az Evangéliumos könyv kis körmenetben történő lehozatala az oltárról a felolvasóhelyre; a felolvasás után újabb könyörgés és a papok és a hívek békecsókja következik; nagy bemenet; a hívek felajánlásai közül a papok kiválasztják az Eukharisztiahoz szükségeseket és a sekrestyében vagy a mellékoltárokon előkészítik őket; innen körmenetben viszik az oltárra; az átváltoztatást tömjenezés és leborulás kíséri; a papok és a hívek áldozása után a diakónusok megtisztítják az edényeket az oltár melletti melléktérben; a mise az elbocsájtással és az oltár megcsókolásával zárul.

⁴⁶ dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építésze*. egyetemi jegyzet alapján.

⁴⁷ A lombard-örmény kapcsolatokról tanúskodik Achtamar örmény templom és a paviai San Michele vízszintes sávós laposdomborműves homlokzatképzése is.

⁴⁸ Mario Brozzi et al.: *Les Lombards*. Zodiaque, 1981. 239-240. oldal.

⁴⁹ A szentély és a mellékterek közötti közvetlen oldalsó átmenet a szír és a kopt liturgikus terekre jellemző. (Guzsik)

27.

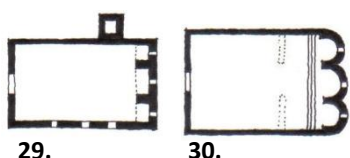

28.

27.ábra Cividale del Friuli, Tempietto Longobardo alaprajza és szentélye **28. ábra**

CIVIDALE DEL FRIULI kolostorához tartozó kicsiny 8. századi kápolna, a TEMPIETTO LONGOBARDO hasonló térszervezésű.⁵⁰ A hajó keresztboltozattal fedett négyzetes arányú teréhez három hosszanti szentélyrész kapcsolódik. Ezeket két oszlopsor választja el egymástól, amelyekre az őket fedő dongaboltozatok támaszkodnak. A keleti rész határának érzékeltetése itt nem lépcsővel, hanem szentélyrekesztővel történik (**28. ábra**). A kápolna díszítményeinek technikája (gipsz plasztika) bizánci eredetű, amely közvetlen keleti kapcsolatokról tanúskodik. Az alaprajzi rendszer (**27. ábra**) az olevanoi templomhoz hasonlóan szír példákkal mutat hasonlóságot.⁵¹

MISTAIL, SAN PIETRO; MALLES, SAN BENEDETTO; MÜSTAIR, ABBAZIA DI SAN GIOVANNI

29.

30.

31.

32.

29.ábra Malles alaprajza

30. ábra Mistail alaprajza és szentélye

31. ábra Mistail szentélyei

32. ábra Malles szentélyfülkéi

A mai Svájc és Olaszország határán található 8. századi falusi templomok a lombard típus redukált megnyilvánulásai. Egyetlen teremtérből állnak, amely keleten három félköríves apszissal záródik (**29- 31. ábra**). Malles esetében ezek a szentélyek csak falba mélyesztett fülkéként jelennek meg (**32. ábra**).⁵² Kevésbé valószínű, hogy ezekben a plébániatemplomokban is az ambróziánus liturgiagyakorlat miatt lehetett szerepe a mellékoltároknak. Ezt a templomok kicsiny mérete és a szentélyek nyitottsága, közvetlensége támasztja alá. A keleties elemek számára (körmenetek, vonulások) ennél nagyobb tér és összetettebb, zártabb szentélyfej szükséges (kis bemenet, nagy bemenet, ezeknek a részeknek az intimitása). Nagyobb bizonyossággal feltételezhetjük, hogy a lombard bazilikatípus provinciális redukciójáról vagy archaikus formájáról van szó. Müstair kolostortemploma (**34. ábra**) esetében az is feltételezhető,

⁵⁰ Mario Brozzi et al.: *Les Lombards*. Zodiaque, 1981. 60-62. oldal.

⁵¹ Qasr Iblisu, kápolna, 6. század (a három keleti teret ott is oszlopsor választja el egymástól); Surkanya, 6. század; Kharâb-al-Meshhed; Deir Sam'an; Batûtâ, 6. század; Zorzita, 6. század. (Detlev Kreikenbom et al.: *Krise und Kult: Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*. De Gruyter, Berlin, 2010. 229-231. oldal.

⁵² Carol Heitz: *L'architecture religieuse carolingienne*. Picard, Párizs, 1980. 24-29. oldal.

hogy esetleg a szerzetesi funkció miatt volt szükség három keleti kápolnára.

A csoport leginkább a három évszázaddal későbbi La Charité-sur-Loire-ban és Clunyben látott formával hozható összefüggésbe. A gallikán, majd később a bencés szertartásrend egyik jellemzője, hogy a papok, szerzetesek, esetleg hívek egyénileg (vagy kis létszámban) is végzik napi imádságaikat, fogadalmi miséiket különböző mellékkápolnáknak, ráadásul ezek egyidejű végzése is megengedett. Ezért találunk a bencés építészetben keleti kápolnasort vagy később kápolnakoszorút a zárandokok számára. Ilyen oltárokra már a Karoling-korban is szükség volt, tehát más hipotézis szerint ezzel is magyarázható a lombard falusi csoport hármasszentélyformája.

Charitével és Clunyvel összehasonlítva a legszembevetőbb különbség a torony helyzete. Amíg a francia szokásoknak megfelelően a kápolnáknál feltételezett torony a keleti rész előtti boltozatra támaszkodik, a lombard templomokhoz -itáliai mintára- szervesen kapcsolódik a campanile (33. és 34. ábra). A Franciaországban tartószerkezeti szerepet betöltő két térbe állított oszlop ilyen szempontból mindenképpen elmarad a lombard esetekben. A templomokat az *egy és három tér kapcsolatának* korai példáiként vehetjük figyelembe.

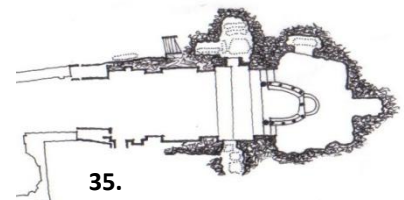
A PRATABAN található ANGYALI ÜDVÖZLET TEMPLOM más szempontból hozható összefüggésbe a francia átjárós formával. A kereszténység katakombaépítészetének hangulatát idéző Karoling-kori sírkápolnát tufasziklába vájták, amelynek kisebb fülkéiben helyezték el a szarkofágokat (35. ábra).⁵³ A hosszanti hajó határolófalai épített szerkezetek. A szentély a római 4-5. századi memoriális bazilikákhoz hasonlóan körüljárós

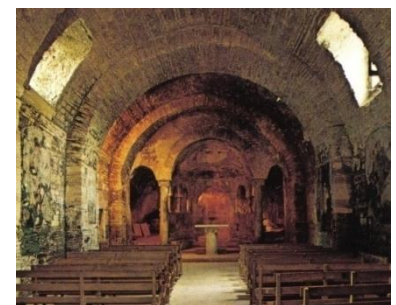
33.

34.

35.

36.

33. ábra Mistail

34. ábra Müstair

35. ábra Prata, Annunciata templom alaprajza

36. ábra Prata, Annunciata templom szentélye

⁵³ Brozzi, 1981. 213. o.

formát követ.⁵⁴ A hajó és a keleti rész kapcsolata a *passage berrichon* korai megjelenésének is tekinthető, azzal a különbséggel, hogy itt sem beszélhetünk az elem tartó szerkezeti jelentőségéről. Abban azonban teljesen megegyezik, hogy a középső nyílás, a szentély Diadalíveként kitüntetettebb szerepet tölt be az oldalsó átjáróknál, amelyek a körüljáróba vezetnek (35. ábra). Habár közvetlen kapcsolatra aligha gyanakodhatunk, kijelenthetjük, hogy a francia egyhajós körüljárós templomoknak pontosan ugyanilyen formája alakult ki a 12. században.⁵⁵

LOMBARD PÉLDÁK ÉRTÉKELÉSE

A lombard kultúra a 6. századtól kezdve rendkívül magas színvonalat képviselt európai viszonylatban. Észak-itáliai letelepedésük után az építőmesterek elsajátították a helyi antik hagyományokon alapuló művészetet és tudományt (például az *opus spicatum* falazástechnika). Ezzel keveredtek a népvándorlásuk idején és egyéb kapcsolatok révén szerzett keleti tanulságok és saját barbár motívumkincsük. Ez az összetettség az építészetükkel együtt a liturgiára is jellemző. Tipikus formákat alkottak a térszervezésben (lombard bazilika), a szerkezetekben (ívsoros párkány, a falazat merevítése) és a részletképzésben (ívsoros párkány, plasztika, kulisszahomlokzat, kaputípus). A mesterek magas szintű szakértelme miatt ez az építőkultúra széles körben elterjedt a középkori Európában. A lombard romanikát interregionális áramlatként is értékelhetjük.⁵⁶ Ezekkel a jellegekkel gyakran találkozunk a francia romanika építészetben is. A legközvetlenebb kapcsolatokat a burgundiai Tournus és Chapaize mutatja.

A vizsgált templomok térszervezeti kapcsolatai arra a feltevésre vezetnek, hogy a lombard építészet fontos átkötést képezhet a keleti liturgia tereinek hármassága és a francia *passage*-os rendszer között. E kettő között közvetlen párhuzam sem térhasználati, sem szerkezeti szempontból nem vonható. A forma terjedésében és átértelmeződésében azonban a lombardok közvetítő szerepet tölthettek be.

A Franciaországba kerülő lombard hatásokat is magába foglaló építészet fejlesztésében később Cluny vette át a vezető szerepet. A már említett Polirone példáján láthatjuk, hogy később pedig a kongregáció építésze hat vissza a külföldi, köztük a lombard kolostorokra is.

⁵⁴ dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építésze*. egyetemi jegyzet alapján.

⁵⁵ Például Párizs, Saint-Martin-des-Champs; Couture, Notre-Dame; Vannes; Fontevraud.

⁵⁶ Daragó László

TRIBELON

A *tribelon* (hármass nyílás) a bizánci templomépítészetre jellemző. Leggyakrabban az ablakok és a nyugati kapuk három részesek. Tribelonokban igen gazdag bizánci emlék a mai Görögország területén lévő HOSIOS LOUKAS KATHOLIKONJA.

A hármass nyílásos templomok másik fontos bizánci helyszíne Ravenna. A 6. századi SAN APPOLINARE IN CLASSE bejárata és ablakai is ezt a formát követik (37. és 38. ábra).

Ezek a motívumok csak a szimbolikus analógia kapcsán kötődnek a vizsgált témához. A hármass szám misztikája a kereszténység megszületése óta elemi módon jelen van a kultúrában. Ennek megfelelően az építészetnek is *alapvető részét* képezik a hármass motívumok. Ebben a *passage berrichon* esetében is biztosak lehetünk.

A bizánci tribelonok tehát elsődlegesen a *hitben mindig jelen lévő hármasság szimbólumai*. A liturgia szerves részét képező ikonosztázon is három kapu jelenik meg (királykapu és diakónusi kapuk). Ezzel rokon a többi keleti egyház liturgikus tereinek *madbah*-ja, vagyis három részes szentélyfeje, amely szintén három kapuval (Diadalív, protheszisz és diakonikon kapuja) határolódik el a hívektől.

A szír építészetben is előfordulnak olyan emlékek, amelyekben a szentélyfejhez nem bazilikális tér kapcsolódik. Ilyenek a már említett szír kápolnák, amelyek a cividalei Tempietto Longobardoval mutatnak rokonságot.

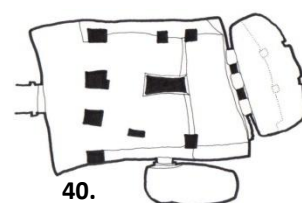
37.

38.

39.

40.

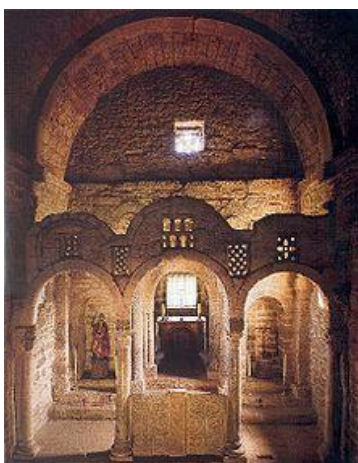
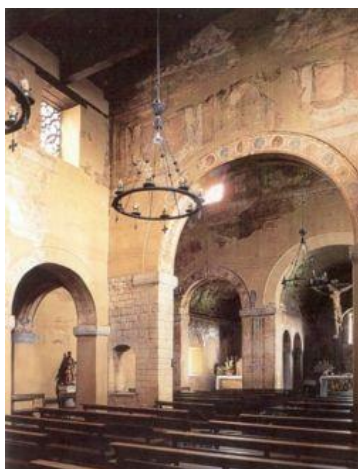
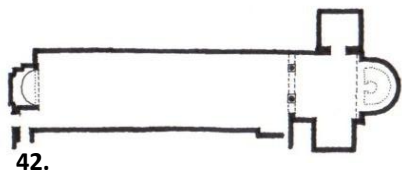

40.

37. és 38. ábra Ravenna, San Appolinare in Classe

39. ábra Gömöre-völgy, Szent Barbara tribelonja

40. és 41. ábra Basarabi Murfatlar katolikonjának alaprajza és tribelonja

42. ábra Róma, San Cesare in Palatino alaprajza

43. ábra San Julian de Prados

44. ábra Santa Christina de Lena

45. ábra San Fructuoso de Braga

A 6. századi keleti szír építészetben is típusnak tekinthető az egyhajós kápolna hármasszentélyfejjel.⁵⁷ A törökországi GÖREME-VÖLGY sziklateplomái közül SZENT BARBARA TEMPLOMÁBAN a szentélyt a tartószerkezeti rendszertől teljesen független *tribelon-elem* választja el a hajótól (**39. ábra**).⁵⁸ Ugyanilyen motívum jelenik meg a Románia dél-keleti részén található BASARABI-MURFATLAR szintén sziklába vájt bizánci mintát követő kolostoregyüttesének kápolonájában (**40. és 41. ábra**).⁵⁹

RÓMÁBAN is találunk példát a szentély tribelonnal való elválasztására. Az 5. századból származó SAN CESARE IN PALATIO (**42. ábra**) maradványai erről tanúskodnak.⁶⁰

Végezetül megemlíthetjük a tribelon alkalmazásának másik európai területét: a vizigót építészetet. A népcsoport a vándorlásai során kapcsolatba került a bizánci kultúrával, amelynek liturgikus és építészeti elemeit is magával hozta Hispániába. Az elem több templomban is megjelenik az 5. században. Ilyen SAN JULIAN DE PRADOS (**43. ábra**), SANTA CHRISTINA DE LENA (**44. ábra**), SAN MIGUEL DE LILLO, SAN FRUCTUOSO DE BRAGA (**45. ábra**).

⁵⁷ dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építésze*. egyetemi jegyzet alapján.

⁵⁸ Guzsik

⁵⁹ Hendrik Dey; E. Fentress: *Western Monasticism. Ante Litteram*. Brepols, Párizs, 2011. 254-271. oldal.

⁶⁰ G. T. Rivoira: *Lombardic Architecture, Volume II*. Hacker Art Books, New York, 1975. 135. oldal.

ÉRTÉKELÉS

Ezeknek a példáknak a gyűjteménye alapján képet kaphatunk az előbbieken vizsgált térrendszer középkori alakulásáról. Láthatjuk, hogy az egyhajós, összetett szentélyes templomtípus nem csak a francia román kori provinciális építészetben van jelen. A forma természetesen a használat alapján más-más jelentést kap a különböző korszakokban és területeken, ezért nem lehet minden esetben közvetlen kapcsolatot keresni az egyes példák között.

Az egy időben, de egymástól messze és máshogyan épült szórványemlékek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *tribelonos szerkezeti elem* független utakon is fejlődhetett. Ez azt mutatja, hogy a jelenség –hármás jellegénél fogva - alapvetően jelen van az építészetben a kereszténység kezdetei óta.

Megfigyelhetünk azonban valószínűsíthető kapcsolatokat és összefüggő fejlődési irányokat. Ilyen lehet a lombardok francia építészetre gyakorolt hatása, és Cluny szerepe a forma elterjesztésében.

46. ábra A dolgozatban vizsgált templomok ábrázolása a kora-román kori Európában (a szerző rajza)

A téma kutatása átfogó képet nyújt a középkori provinciális templomépítészetről. Visszatérve a kiindulópontához, a tipikus *passage berrichonos* templomokhoz, érezhetjük ezeknek a falusi épületeknek az egységét, amelynek ez az építészeti elem részét képezi.

A tömeg három tengelye (két vízszintes és a függőleges) mintha a tér három irányát jelölné ki, igazodási pontot jelentve ezzel a hit követőinek.

IRODALOMJEGYZÉK

F. Deshoulières: "Les églises romanes du Berry, caractères indigènes et pénétration étrangère", *Bulletin Monumental*, 1909.

René Crozet: *L'art roman en Berry*. Paris, 1930

V. Konerding, *Die "Passagenkirche", Ein Bautyp der romanischen Baukunst in Frankreich*, Berlin-New-York, 1976.

Jacques Mallet, "Le type d'église à passages en Anjou, Essai d'interprétation". *Cahier de Civilisation Médiévale*, 1982.

N. Reveyron: „*Architecture, liturgie et organisation de l'espace ecclésial*”. *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXIV, 2003.

Eliane Vergnolle: *L'art monumentale de la France romane. Le XIe siècle*. The Pindar Press, London, 2000.

Charles Dorat: *Angoumois Roman*. Zodiaque, La nuit des temps. 1961.

Jean George: *Les églises de France: Charente*. Libraire Letouzey et Ané, Párizs, 1933.

Christian Sapin et al: *Bourgogne romane*. Faton, Dijon, 2006.

Christian Sapin: *La Bourgogne préromane*. Picard, Párizs, 1986.

Susan Boynton, Isabelle Cohelin: *Du cœur de la nuit à la fin du jour*. Brepols, Turnhout, 2005.

Christian Père: *Arch-I-Tech 2010, Collection Archéovision, Volume 5*. Ausonius Éditions, Bordeaux, 2011.

D. Iogna-Prat et al: *Marie. Le culte de la Vierge dans la Société médiévale*. Párizs, 1996.

Chantal Arnaud: *Les églises de l'ancien diocèse d'Auxerre*. Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne, Auxerre, 2009.

Nicolas Reveyron et al.: *1004-2004 un millénaire a Paray-le-Monial: troisième colloque international*. Amis de la Basilique romane de Paray-le-Monial, Paray-le-Monial, 2006 .

Rados Jenő : *A középkori templomtoronyok formai kialakulása típusok alkotó országokban* . Franklin, Budapest, 1929.

Mario Brozzi et al.: *Les Lombards*. Zodiaque, 1981.

Detlev Kreikenbom et al.: *Krise und Kult: Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*. De Gruyter, Berlin, 2010.

Carol Heitz: *L'architecture religieuse carolingienne*. Picard, Párizs, 1980.

Hendrik Dey; E. Fentress: *Western Monasticism. Ante Litteram*. Brepols, Párizs, 2011.

G. T. Rivoira: *Lombardic Architecture, Volume II*. Hacker Art Books, New York, 1975.

<http://www.persee.fr>

<http://www.cem-auxerre.fr/>

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	2
Kutatástörténet és témamegjelölés.....	3
Franciaországban	8
Szórványemlékek	8
Cluny csoportja	11
Francia példák értékelése	16
Lombardiában	17
Lombard példák értékelése.....	21
Tribelon.....	22
Értékelés.....	24
Irodalomjegyzék	26
Tartalomjegyzék	28

